

¹Про вивчення адміністративного стилю Римської Імперії див. A.Fridh, Terminologie et formules clans les Varias de Cassiodore, Göteborg, 1956; ²детальне дослідження цього аспекту див. Chr. Mohrmann, Etudes sur le latin des chrétiens, I-III; ³див. E.Löfstedt, Syntactica, II с. 452 і 453 та Late Latin с. 81 і 82; G.A.Beckmann, Die Nachfolgekonstruktionen des instrumentalen Ablativs, с. 84 і 85; ⁴Описуючи історію розмовної латини, ми зверталися до підручників романістів. Поглиблено дослідив це питання V.Vдддпnen, Introduction au latin vulgaire; ⁵див. Т. Andre , Bulletin de la Soc. de linguistique de Paris, L III, 1957-1958, с. 138-139 приклади було взято з Latomus, XV, 1956, с. 354. Просодичні зміни, про які говориться вище описані у Introduction a l'e tude de la versification latine me die vale, с. 10-11.

Г.М. Насенко, канд. філол. наук

ПРИЧИНИ ЗВУКОЗМІН У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена розглядові проблеми причини звукозмін у сучасній історичній фонетиці та фонології української мови.

The present article deals with the prolem of causes of phonetic changes in historical phonetics and phonology of the Ukrainian language.

Проблема причин мовного розвитку перебувала в центрі уваги дослідників ХІХ століття. Аналізуючи всі відомі на той час концепції, Ф. де Соссюр відзначав: «Вплив клімату, расова схильність, тенденція до найменшого зусилля існують постійно або принаймні довго – тоді чому ж вони діють лише час від часу, то в одній точці фонологічної системи, то в іншій? В історичній події повинна існувати причина, що її зумовила, - проте ми так і не знаємо, що ж саме в кожному випадку спонукає до зміни, причина якої в загальному вигляді існує вже віддавна.»¹ Внутрішні процеси, пов'язані з перетворенням фонологічних систем, пізніше особливо цікавили А.Мартіне, котрий обгрунтував ідею «принципу найменшого зусилля» як першоджерела мовного розвитку. Він принципово стверджував, що діахронічні закономірності неможливо зрозуміти без структурного підходу до звукового боку мови, для цього ж необхідно враховувати реальні акустичні і/або артикуляторні

ознаки фонем². Таким чином мовознавство зосередилося на дискретних змінах у мові та перебудові системи на їх основі, перенісши розв'язання проблеми причини мовних змін в цілому на XXI століття³.

Водночас вихідна ідея про первинність семантики та вторинність форми вираження, узгоджена з розумінням мови як найважливішого засобу комунікації, багато в чому визначає її сучасне тлумачення. «Головне призначення мови – передати інформацію, її зміст у найбільш доступній для сприйняття формі. Якщо в якому-небудь сегменті мови відбувається збій, в результаті якого знижується або повністю спотворюється рівень інформації, в ній самодовільно включається механізм для усунення змістових завалів і подачі інформації в чистому вигляді»⁴.

Згідно з таким розумінням усі інші причини мовних явищ виявляються вторинними, похідними.

У лінгвістиці склалася нині єдина теорія мовних змін, згідно з якою вони можуть мати спонтанно обумовлений характер, так і «бути наслідком креативної діяльності суспільства, підсумком його цілеспрямованого втручання в мовні процеси»⁵. У зв'язку з цим розрізняють причини позамовні: розвиток матеріальної та духовної культури людства, продуктивних сил, науки, техніки, та мовні, що, у свою чергу, поділяються на зовнішні та внутрішні⁶. Ця класифікація С.Семчинського не суперечить більш загальному розумінню взаємозв'язку та рівнозначності чинників мовних змін, що в реальному житті мови «взаємопов'язані та діють одночасно»⁷.

Особливої ваги набуває проблема чинників мовної еволюції у навчальних курсах історії рідної мови, зокрема історичної фонетики та – ширше – граматики. Саме розуміння причиново-наслідкових зв'язків між мовними фактами забезпечує дотримання методичних принципів логічності та послідовності у викладі матеріалу. Акцент на усвідомленні взаємодії та взаємозалежності зовнішніх та внутрішніх причин мовних змін допомагає опанувати значний за обсягом та різномірний за змістом матеріал одного з найскладніших історико-лінгвістичних курсів.

У вивченні історії української мови, зокрема розвитку фонетико-фонологічної системи, студенти зустрічаються з поняттями «звукового закону», «тенденції мовного розвитку», «методи та прийоми порівняльно-історичного вивчення мови» тощо. Початкові уявлення про них отримані з курсів «Вступу до мовознавства» та

«Старослов'янська мова». Історія української мови наповнює ці поняття живим, близьким і знайомим ілюстративним матеріалом.

За традицією, що продовжується майже з початку 20-го століття, історію формування звукової системи української мови починають з індоєвропейського періоду та процесів становлення систем голосних та приголосних у праслов'янську епоху. Цю послідовність помічаємо ще в «Курсі історії українського язика» Є.Тимченка (1927 р., 2-е вид. - 1930р.), написаного в час роботи автора в Київському університеті (1918-1930). Певною мірою ці відомості дублюють ті факти, що викладаються в курсі «Старослов'янської мови», тому акцент, як правило, переносять на рушійні сили розвитку праслов'янських діалектів та конкретні вияви тих особливостей, що формували фонетичний обрис протоукраїнських діалектних утворень.

Майже всі однотипні за результатами процеси, що їх датують епохою пізнього праслов'янського періоду та часом розпаду праслов'янської діалектної єдності, пояснюють дією закону відкритого складу. У славістиці усталена думка про те, що закон відкритого складу - це «індуктивне узагальнення, що розкриває внутрішню системність певного відрізка мовної еволюції та створює перспективу причинного тлумачення».⁸ Відкриття закону відкритого складу пов'язують з іменами Лескіна та Бодуена де Куртене. За різними концепціями, він дозволяє об'єднати однотипні за умовами та результатами від 6 до 11 звукових процесів.

Зрозуміло, що першопоштовхом до дії цього закону могли бути тільки зовнішні причини, що їх і пов'язують сьогодні з періодом Великого переселення слов'янства. Спостереження за появою артикуляційно найбільш зручного складу в різних мовах світу приводять до висновку про залежність від «постійного процесу етнічного змішування, коли в мовну єдність вливаються все нові носії інших мов, для яких на етапі засвоєння мови-суперстрату певну роль відіграє простота артикуляції та аудіювання»⁹. Основна еволюція праслов'янської мови хронологічно відбувалася в період «після великого переселення народів, коли слов'яни за прикладом германців широко розповсюджуються на території Європи і, очевидно, активно асимілюють чужі етноси»¹⁰.

Отже, праслов'янські прояви в українській мові відчутні. Це значна сукупність звукових процесів, що так чи інакше відроджують сильні праслов'янські тенденції. Переважання відкритих складів в

українській мові «є залишком закону відкритих складів, який колись діяв у праслов'янській мові і припинив свою дію в давньоукраїнській мові XI-XII ст. Але тенденція до відкритості, артикуляційне узвичаєння відносити приголосні до наступного складу, а не до попереднього, зберігається досі»¹¹. Це значні комплекси звукозмін, які з точністю до навпаки відновлюють давні узвичаєні сполуки голосних і приголосних після втрати зредукованих голосних (приблизно середина XI – кінець XII століття) та зумовлюють витворення нових особливостей української мови, що все більше її більше відрізняють її від сусідніх мов та формують її неповторний звуковий образ.

Дослідники певні в кваліфікації цих змін як каузально зумовлених. Усі вони так чи інакше пов'язані з саморозвитком мовної системи, і причину кожної наступної можна пов'язувати з попередніми: так визначаються генетичні поштовхи до самовдосконалення, саморозвитку, передусім до симетричності.

Друга група змін може бути визначена як пов'язана з зовнішніми впливами, зокрема із субстратними. Субстратних явищ у звуковому розвитку української мови знаходимо небагато. Так, скажімо, кваліфікують сьогодні появу фрикативної фарингальної артикуляції на місці зімкненої задньоязикової внаслідок засвоєння скіфського субстрату - процес, що з погляду історичної фонології кваліфікований як спірантизація *g (Ю.Шевельов). Існують спроби визначення більш глибинних, ще доіндоєвропейських субстратів, що позначилися на формуванні деяких особливостей української мови, зокрема мови трипільської культури в перебудові праслов'янських діалектів у час дії закону відкритого складу (Ю.Мосенкіс).

Субстратні джерела певних звукозмін можуть сприйматися скептично. Скажімо, тюркські, чи інші джерела такого явища, що відоме сьогодні як повноголос (повноголосся), може бути припущенням (Ю.Шевельов), або - встановленою даністю («повноголосні форми в східних слов'янських мовах... могли з'явитися внаслідок асиміляції нелов'янського населення (тюркського, угро-фінського, балтійського»)¹² «Хоча довести цього не можна, але існує можливість, що повноголос у протоукраїнських (як і проторосійських та протобілоруських) діалектах слід аналізувати на тлі контактів між східнослов'янськими та сусідніми тюркомовними племенами»¹³.

Водночас усі дослідники помічають, що нині мовознавство змушене приймати «более широкое допущение ряда предрасположений» до появи та перебігу окремих мовних змін¹⁴. Так акад. О.Трубачов висловився з приводу кваліфікації акання, яке розуміють або як вельми архаїчну рису, пов'язану ще з праслов'янською диференціацією довгих і коротких, або як наслідок втрати зредукованих. Тому сьогодні дуже активізувалися пошуки субстратних елементів у звуковій системі української мови, хоча назагал їх виявляється не так і багато: крім згаданого іранського, припускають впливи балтійського (акання, послідовне ствердіння шиплячих та [r']) та фіно-угорського (перехід [l]>[ŷ], редукція та асимілятивне звуження голосних).

Складнішим залишається питання про стимулювання звукозмін унаслідок мовних контактів, передусім із польською, балканськими, білоруською, російською мовами. Вони призводять передусім до запозичення нових фонем, що, як правило, заповнюють вакантні місця у фонологічній системі. Так в українській мові з'явилися нові фонemi /g/, /dz/, /dž/, /c/, але остаточне їх закріплення сталося завдяки тому, що алофони відповідних елементів з'являлися закономірно внаслідок внутрішньо зумовлених фонетичних процесів.

Нерідко те саме явище з погляду різних підходів може бути пояснене неоднозначно. Нагромадження наукових даних часто коригує попередні результати. Так, скажімо, сакраментальне питання втрати зредукованих, що відбувалося, як відомо, в усіх слов'янських мовах, з погляду історичної фонології трактується в дусі «тиску системи», що, маючи ізольованими дві надкороткі голосні, позбувається диференційної ознаки часокількості та вирівнює систему голосних середнього підняття. З погляду ж історичної морфонології це явище може бути пояснене так: як розвиток протиставлення голосної фонemi та фонематичного нуля, до того відсутнє в звуковому ланцюжку¹⁵.

З погляду історичної фонетики перехід початкової сполуки [je] в [o] - це зміна перед голосним переднього ряду, крім [ь]. З погляду історичної фонології - це втрата фонemi /j/ в позиції перед лабіалізованими голосними та продовження переходу [e~] в [o], з погляду ж історичної морфонології - це асиміляція за рядом двох голосних у морфологічно сильній позиції.

Особливе значення сьогодні у розгляді причин звукозмін займають діалектні дані, що пояснюється статусом історичної

діалектології як рівноправної з історією літературної мови складової історії мови в цілому¹⁶. Так, зафіксовані у гуцульських говірках Сучавщини (Румунія) «рефлекси давньої фонемі */o/ у нових закритих складах у позиції після негубних приголосних - [yi], [yu], [uy], [yi] , суттєво підважили поширену в українській історичній фонології думку про різні шляхи розвитку давньої фонемі */o/ у нових закритих складах у південних і північних українських діалектах... гуцульські діалектні свідчення підтвердили єдність шляху змін - через дифтонгізацію, хоча північна і південна діалектні зони неоднаковою мірою зберегли до сьогодні ці етапи розвитку»¹⁷.

Окремо слід відзначити афективний чинник як моделюючий у певних зрушеннях: *смалити - ималити, скребти - шкребти* , та вплив народної етимології, дотепер мало дослідженої.

Проникнення в таємниці фонологічних процесів відкриває перспективи прогнозування наступних звукозмін. Скажімо, тенденція до скорочення кількості голосних фонем, що зараз налічує б одиниць, може призвести до перетворення /y/ на алофон фонемі /i/ ¹⁸, що викликало б появу значної кількості омонімів, а тому до таких змін виникають стримуючі протилежні процеси.

Проблема причини звукозмін навряд чи може бути коли-небудь вичерпаною до кінця, так само як нескінченним уявляється і процес наукового пізнання. Поза сумнівами, в кінцевому підсумку кожен із чинників виявляється пов'язаним із іншими, і напрям будь-якого з перетворень зумовлений їх комплексом.

¹Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. - К., 1998. - С. 189. ²Алпатов В.М. История лингвистических учений. - М., 2001. - С.290. ³Алпатов В.М. Сто лет спустя, или сбываются ли прогнозы?// Вопросы языкознания. – 2003. – № 2. - С. 118. ⁴Туманян Э. О природе языковых изменений // ВЯ – 1999. - № 3. - С. 96. ⁵Там само.- С. 86. ⁶Кочерган М.П. Загальне мовознавство. - К., 1999 - С. 200. ⁷Там само. ⁸Кудрявцев Ю. Очерки по русской исторической фонологии и морфонологии. - Тарту, 1996. - С. 33 ⁹Там само - С. 43. ¹⁰Там само. ¹¹Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. - О., 1996. - С. 118. ¹²Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. - Д., 1998. - С. 132. ¹³Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. - Х., 2002. - С. 136. ¹⁴Грубачев О.Н. Из истории и лингвистической географии восточнославянского освоения // Вопросы языкознания – 2000. - №5. - С. 17. ¹⁵Кудрявцев Ю. Знач. праця - С.58-60. ¹⁶Пор.: Успенський Б.А. История русского литературного языка. (XI-XVIIвв.) - М., 2002. - С. 7. ¹⁷Гриценко П. До цілості: гуцульський діалект у дослідженнях Я.В.Закревської // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. - Л., 2000. - с. 27-28. ¹⁸Шевельов Ю. Там само- С.97.